

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ МАНІФЕСТАЦІЇ КОНЦЕПТУ *VIRTUS* (на матеріалі "Моральних листів до Луцілія" Сенеки)

Черненко Ніна Анатоліївна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються особливості вербалізації концепту *VIRTUS* як світоглядного феномену давньоримського культурного простору в системі морально-філософських поглядів Сенеки.

Ключові слова: концепт, телеономний концепт, світогляд, добродетельність, ідеологія, мораль.

Протягом останніх десятиріч у руслі лінгвокультурології вітчизняні та зарубіжні дослідники здійснили низку досліджень концептосфери на матеріалі сучасних мов. Як предмет дослідження в окрему групу виокремлюються телеономні концепти, тобто концепти, пов'язані з вищими вимірами життя: ЩАСТЯ, СВОБОДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ДУША та інші (А. Вежбицька, С. Г. Воркачев, І. О. Голубовська, В. І. Карасик, В. А. Маслова, Ю. С. Степанов). За визначенням дослідників, телеономні концепти втілюють ті духовні цінності, які складають ядро морального ідеалу, прагнення до якого наповнює життя сенсом [Воркачев 2005, 39]. Дана розвідка має на меті вивчення специфічних рис концепту *VIRTUS* шляхом комплексного аналізу його мовної об'єктивації на матеріалі "Моральних листів до Луцілія" Сенеки. **Об'єктом** дослідження є вербалізований засобами латинської мови концепт *VIRTUS*, **предметом** – особливості його мовної реалізації та ціннісного наповнення у творі Сенеки.

Актуальність дослідження *VIRTUS* як телеономного концепту зумовлена, передусім, його значенням для формування європейської етико-філософської думки, адже поняття *VIRTUS*, певним чином трансформувавшись, стало спільним фундаментом морального світогляду для народів європейського культурного простору. Розуміння того, у чому полягає сутність добродетельності і якими шляхами вона досягається, визначало світоглядні орієнтири еліти європейських народів XVIII–XIX століть. Мислителі післяантичної епохи вважали добродетельність одним із фундаментальних понять філософії та моралі; міркування про її сутність ставали ключовими питаннями їх трактатів.

Наскільки відомо, концепт *VIRTUS* як унікальне явище давньоримського лінгвокультурного простору досі не ставав предметом лінгвістичних досліджень. Очевидно, однією з причин такого становища може бути той факт, що поняття *VIRTUS* (добродетельність, доблесть, чеснота) є, передусім, категорією філософії і саме сфера культурно-філософського простору обмежує розуміння цього явища. Проте, на нашу думку, лінгвокультурологічне дослідження *VIRTUS* допоможе краще зрозуміти сенс цього концепту, хоча б частково наблизитися до його розуміння у тому вигляді, в якому *VIRTUS* існував як складова ментального лексикону носіїв латинської мови.

Якщо проаналізувати тлумачення *VIRTUS* у філософських та енциклопедичних словниках (таких, як "Європейський словник філософій: лексикон неперекладнос-

тей"), можемо дійти висновку, що зміст цього поняття зводиться до ототожнення його з поняттям рос. "добродетель" та рос. "доблесть". Також філософи співставляють *virtus* із грецьким *αρετη*. Однак, такий підхід є досить ненадійним, адже ототожнення таких понять, як "*virtus*", "*αρετη*", "добродетель", які належать до різних культурних та історичних ареалів, призводить до спрощення, часткового нівелювання тих рис, які є унікальними, визначальними для цих концептів, тих характеристик, які свідчать про неповторні ознаки світобачення етносу, які є результатом тривалого історичного процесу, внаслідок якого формувалося дане поняття. Звісно, ці поняття мають низку ознак, які уможливають їх співвіднесення, проте не слід забувати про їх особливі дистинктивні риси, які роблять їх неповторними ментальними категоріями відповідних народів. Відтак, слід із акуратністю підходити до витлумачення таких концептів, як *VIRTUS*, адже, на думку А. Вежицької, аналіз таких діяхронно-філософських категорій, як *virtus*, має бути максимально відстороненим від рідної мови дослідника (або перекладача), що може стати на заваді розумінню сутності цього поняття, притаманній йому в період його формування. Особливістю концепту *VIRTUS* є те, що номен *virtus*, який його експонує, не відзначається словотвірною продуктивністю, а виявляє активність на епідигматичній вісі, розширюючи семантику за рахунок розвитку внутрішньої полісемії. Водночас це створює складнощі перекладу, адже дослідник-перекладач не завжди перекладає *virtus* відповідно до контексту і не завжди є можливим наблизитися саме до того значення, яке вкладав у цей номен автор. Важливо, що ані російська, ані українська мови не мають понять, які б були тотожними *virtus*, що, звісно, не дивує з огляду на етнічно-історичну унікальність цього мовно-ментального явища.

Концепт *VIRTUS* як витвір давньоримського світогляду впродовж усього існування римської держави слугував моральним та ідеологічним базисом суспільства, відображаючи спосіб і логіку мислення римлян, які обрали саме це поняття для втілення свого етичного ідеалу. Вже від самого початку *virtus* осмислювалася як необхідна риса, притаманна мужу-воїну, який має захищати свою державу, як чеснота державного мужа, уособлення його благородства, моральної досконалості, запорака його громадянської вірності, готовності захистити і віддати своє життя за батьківщину. Немає сумніву, що *VIRTUS* був ознакою суспільної моралі, її основою і сутністю.

Міркування щодо того, в чому полягає *VIRTUS*, висловлювали більшість видатних діячів античного Риму: Тіт Лівій, Цицерон, Цезар, Салюстій та інші. На початку нової ери *VIRTUS* осмислюється дещо в іншому напрямку. В класичну добу визначальним фактором у піднесенні цієї чесноти був вплив філософії, зокрема, вчення стоїків. У добу Імперії питання сутності *VIRTUS* всебічно розробляє Сенека, чи не найвидатніший мислитель тієї страшної епохи, коли старий республіканський устрій фактично не функціонував, а його ідеологічне підґрунтя не виправдовувало суспільних потреб. Імператори відзначалися жахливою розбещеністю, як, власне, і все тогочасне суспільство. Відтак, були втрачені моральні та духовні орієнтири, а проблема їх пошуку поставала особливо гостро. Саме в цей час учення Сенеки дава-

ло надію і проливало світло на безліч питань стосовно того, як необхідно жити в час, коли позаду вже залишилося славетне минуле, а майбутнє було надто непевним.

Як зазначають дослідники, нечасто можна зустріти в історії такий прекрасний і цілісний образ, як той, що постає перед нами із творів Сенеки, зокрема з "Листів до Луцилія". Можливо, вони і не вражають глибиною філософської думки, проте захоплюють дивовижною моральною висотою і повною зневагою до земних благ [Грималь 2003, 5]. Не дивує, що П'єр Грималь у своїй книзі називає Сенеку "совістю імперії".

Важливою рисою вчення Сенеки є те, що воно спрямоване до всіх римлян. Він не розрізняє знатних і простих, багатих і бідних, тому що всі люди рівні перед Богом. Вчення Сенеки є надзвичайно близьким до християнства, і Отці Церкви не могли оминати це увагою. Як зазначає П.Грималь, Лактацій шкодував, що римський філософ не знав істинного Бога. У нього не виникало сумніву, що Сенека став би християнином. Святий Ієронім вважав, що Сенека таємно був навернений в істинну віру і перераховує його серед християнських святих. За свідченням П.Гримальа, існувало навіть фальшиве листування між Сенекою і святим апостолом Павлом. Вчені Нового часу спростували ці здогадки. Проте, тим більшою є заслуга Сенеки – не знаючи Євангелія, він настільки наблизився до вчення Христа [Грималь 2003, 7].

Щодо особливостей вербалізації концепту VIRTUS у "Моральних листах до Луцилія" Сенеки, то вона має низку спільних рис порівняно з класичною добою, що свідчить про засвоєння Сенекою філософських надбань попередніх років, зокрема вчення стоїків. Так, **virtus** і природа постають поняттями одного змістового ряду: *non dediscitur virtus. Contraria enim male in alieno haerent, ideo depelli et exturbari possunt; fideliter sedent quae in locum suum veniunt. Virtus secundam naturam est, vitia inimica et infesta sunt* [Seneca, ep. III]. Не можна розучитися доброчесності. Пороки, які її протидіють, сидять у чужому ґрунті, тому їх можна винищити і викоринити; міцним є лише те, що на своєму місці. Доброчесність співмірна з природою, пороки її ворожі та ненависні. Отже, у цьому наближенні **virtus** уподібнюється природі, яка за своєю суттю відкидає все те, що порушує її закони. Подібної думки дотримувався Зенон, який стверджував, що життя відповідно з природою є тожним життю доброчесному. Для Сенеки очевидно, що пороки є неприродними, вони є викривленням, порушенням природи душі. **Virtus** же виступає органічною складовою людської натури, яку пороки затьмарюють, але знищити не можуть. Проте **virtus** не розвивається, якщо не докладати до цього зусиль, не викоринювати свої погані схильності: *ad neminem ante bona mens venit quam mala; omnes praeoccupati sumus; virtutes discere vitia dediscere <est>* [Seneca, ep. IX]. Нікому благодумство не дісталось одразу ж – у всіх дух був раніше полонений злом. Навчатися доброчесності – означає відучатися від пороків.

Щодо кореляцій між **virtus** та щастям, то Сенека стверджує, що щастя не залежить від зовнішніх обставин: багатства, високого становища, бо вони швидкоплинні і їх можуть відібрати. Те ж, що залишається з людиною незмінно, – це духовна краса, моральна чистота і досконалість. *Aliquod potius bonum mansurum circumspice; nullum autem est nisi quod animus ex se sibi invenit. Sola virtus praestat gaudium*

perpetuum, securum; etiam si quid obstat, nubium modo intervenit, quae infra feruntur nec utquam diem vincunt [Seneca, ep. XV]. Краще пошукай довговічне благо! А такого немає, крім тих благ, які душа віднаходить у самій собі. Одна лише добродієність дає нам радість довговічну і надійну: все, що заважає їй, подібне хмарі, яка проноситься низько і не може подолати денне світло. Отже, щоб віднайти щастя, людина мусить здійснити зусилля волі і віднайти в своїй душі добродієність: *fac te ipse felicem; facies autem, si intellexeris bona esse quibus admixta virtus est, turpia quibus malitia coniuncta est* [Seneca, ep. L]. Зроби сам себе щасливим! Це тобі під силу, якщо зрозумієш одне: благо лише те, в чому присутня добродієність, а те, що стосується зла, ганебне. Тобто, якщо людина навчиться розуміти, в чому полягає благо, а отже, зрозуміє сутність добродієності (*virtus*), питання про пошуки щастя зникнуть, бо все, що суперечить добродієності, зникне, а сама добродієність даруватиме світлу радість. Для Сенеки незаперечним є пріоритет духовного над матеріальним: *Omnia tea tecum sunt: iustitia, virtus, prudentia, hoc ipsum, nihil bonum putare quod eripi possit* [Seneca, ep. LXXI]. Все моє зі мною – зі мною справедливість, добродієність, розумність, сама здатність не вважати благом те, що можна відняти. Отже, добродієність не відчуває потреби в накопиченні добра, яке може бути відібране.

Virtus – це ще й жертвність, доблесть, яка означає готовність прийняти страждання і свій жереб: *Vide quanto acrior sit ad occipanda pericula virtus quam crudelitas ad irroganda: facilius Porsina Mucio ignovit quod voluerat occidere quam sibi Mucius quod non occiderat* [Seneca, ep. LXI]. Подивись, що добродієність палкіше прагне прийняти удар на себе, ніж жорстокість – нанести його, і Порсенна швидше пробачив Муцію намір убити його, ніж Муцій пробачив за те, що не вбив.

Історичні зміни, пов'язані з руйнуванням старих республіканських інституцій, нівелюванням моралі предків призвели до переосмислення *virtus* як чесноти державного мужа. На відміну від республіканської доби, коли на чолі держави стояли мужі, які володіли *virtus*, тобто були гідними уособлювати владу, за часів Імперії *virtus* означає відмову від влади і державної діяльності. Так, Сенека стверджує: *Quis enim placere populo potest cui placet virtus? malis artibus popularis favor quaeritur. Similem te illis facias oportet: non probabunt nisi agnoveri* [Seneca, ep. LXXV]. Як може бути дорогим народу той, хто цінє добродієність? Прихильність народу інакше, ніж принизливими хитрощами, не здобудеш. Відповідно, принцип "хліба і видовищ" стає визначальним у приверненні симпатій народу, що свідчить про загальний занепад моралі. Далі Сенека ставить питання про те, кого можна вважати аристократом: багатія чи людину добродієсну і відповідь є однозначною. *Quis est generosus? ad virtutem bene a natura compositus* [Seneca, ep. LXII]. Хто є благородним? Той, хто має природну схильність до добродієності. З цього контексту бачимо, що **virtus** – це ознака благородності, а не чистоти крові, не знатності походження, а шляхетності, яку неможливо придбати або заслужити – шляхетності душі. Добродієність, стверджує Сенека, часто залишає палаци і оселяється в хижі. Таке переосмислення *virtus* справді вражає глибиною свого гуманізму: *Huc et illud accedat, ut perfecta virtus sit, aequalitas ac tenor vitae per omnia consonans sibi, quod non potest*

esse nisi rerum scientia contingit et ars per quam humana ac divina noscantur [Seneca, ep. LX]. Але щоб доброчесність була довершеною, потрібно ось що ще: нехай твоє життя буде рівним собі, хай ніщо в ньому не суперечить одне одному, а це неможливо без знання і без мистецтва, яке дозволяє пізнати божеське і людське. Отже, VIRTUS передбачає, що життя людини має бути гармонійно влаштованим, навіть більше – VIRTUS імплікує пізнання суті божественного і людського. Вершиною філософського осмислення природи доброчесності (VIRTUS) є наступні слова Сенеки: *Animus intuens vera, peritus fugiendorum ac petendorum, non ex opinione sed ex natura pretia rebus imponens, toti se inserens mundo et in omnis eius actus contemplationem suam mittens, cogitationibus actionibusque intentus ex aequo, magnus ac vehemens, asperis blandisque pariter invictus, neutri se fortunae summittens, supra omnia quae contingunt acciduntque eminens, pulcherrimus, ordinatissimus cum decore tum viribus, sanus ac siccus, imperturbatus intrepidus, quem nulla vis frangat, quem nec attollant fortuita nec deprimant – talis animus virtus est* [Seneca, ep. LXXX]. Це – душа, яка спрямовує погляд до істини, знає, до чого прагнути, чого уникати, цінує всі речі за їх природою, а не за загальною думкою про них, проникає в увесь всесвіт і спрямовує своє споглядання на все, що в ньому відбувається, яка однаково обачна в думках і вчинках, повна величності і діяльна, яку не перемогти ні бідам, ні удачам, бо вона не піддається ні ласці, ні ворожості фортуни і стоїть вище всього, що може нам випасти; душа прикрашена достоїнством і спокійною силою, поміркована і твереза, незворушна, незламна жодною силою, яка не підноситься і не падає від жодної випадковості. Душа ця є доброчесністю. Отже, ототожнення доброчесності, тобто **virtus**, із категорією духу (animus) свідчить не лише про цілковите перенесення цього поняття до сфери "ідеальне", а й показує, якого виняткового значення **virtus**, тобто доброчесність, набуває в концепції Сенеки.

Отже, в концепції Сенеки VIRTUS імплікує необхідність самовдосконалення, виправлення своїх вад (пороків), прагнення до пізнання суті божественного і людського. VIRTUS є самодостатньою, вона є самоціллю, а тому вже не потребує визнання і шани, адже сутність і щастя людини полягає в самій VIRTUS, а не в прагненні до скороминучих привілеїв і багатств. VIRTUS займає чільне місце в ієрархії чеснот, оскільки у концепції Сенеки осмислюється не просто як доблесть і чеснота, а є уособлення і втілення таких достоїнств, як стриманість, розважливність, терпіння, спрямованість до добра тощо. Окреслення дистинктивних рис концепту VIRTUS у концепції Сенеки уможливило подальше дослідження семантичної трансформації цього концепту на матеріалі сучасних європейських мов.

В статье рассматриваются мировоззренческие особенности вербализации концепта VIRTUS в "Письмах к Луцилию" Сенеки, анализируются отличительные черты семантики этого концепта в системе морально-философских взглядов Сенеки.

Ключевые слова: концепт, телеономный концепт, мировоззрение, добродетель, идеология, мораль.

The article deals with analysis of the features of the verbalization of concept VIRTUS. The research is based on investigation of Seneca's moral system represented in the frames of his "Letters to Lucille".

Key words: concept, world outlook, virtue, ideology, ethics.

Література:

1. *Вежбицкая А.* Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая ; пер. с англ.: отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой – М. : Русские словари, 1996. – 416с.
2. *Воркачев С. Г.* Вариативные и ассоциативные свойства телеономных лингвоконцептов : монография / С. Г. Воркачев. – Волгоград : Парадигма, 2005. – 214 с.
3. *Голубовська І. О.* Етнічні особливості мовних картин світу : монографія / І. О. Голубовська. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
4. *Грималь Пьер.* Сенека, или Совесть Империи / Пьер Грималь ; пер. с фр. Е. В. Головиной ; вступ. ст. и науч. ред. Т. А. Бобровниковой. – М. : Мол.гвардия, 2003. – 350 [2] с.: ил. – (Жизнь замечат. людей: Сер. биогр.; Вып. 830).
5. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том перший. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 576 с.
6. *Фаминский В.* Религиозно-нравственные воззрения Л. Аннея Сенеки (філософа) и отношение ихъ къ христiанству / В. Фаминский. – Кіевъ : Тип. И. И. Горбунова, 1906. – 514 с.
7. *L. Annaeus Seneca.* Epistulae morales ad Lucilium [Електронний ресурс] / L. Annaeus Seneca // The Latin Library. – Режим доступу : <http://www.thelatinlibrary.com>.